

Şifahi yaradıcılıqda əmək nəğmələrindən sonra mühüm yeri təbiəti dərk etmə ilə, ayın, etiqad və mərasimlərlə bağlı nəğmələr tutmuşdur. Zaman-zaman bu hadisələri qavramaq, dərk etmək və sanki özünə tabe etdirmək məqsədlə insanlar ilk, ibtidai inanc və etiqadlarını, ayın və mərasimlərini yaratmış və onlar şifahi yaradıcılıqda öz əksini tapmışdır.

Xalq ədəbiyyatında həmin inam və etiqadlarla bağlı silsilə nəğmələr yaranmışdır ki, onların yalnız bir qismi bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Mərasim nəğmələri adlanan bu poetik nümunələr öz mövzu və məzmun xüsusiyyətlərinə görə əsasən iki qrupa bölünür ki, bunlar mövsüm və məişət mərasimi nəğmələridir. Mövsüm mərasimi nəğmələri daha çox xalqın gündəlik həyatı ilə bağlı yaranmış, bir sıra erkən görüşləri, o cümlədən animistik, antropomorfik, mifoloji düşüncəni özündə əks etdirmişdir. Mərasim nəğmələri arxaik düşüncənin poetik ölçü və qəliblərin, poetik üslub və ifadə modellərinin ən erkən tiplərini ifadə edir, xalqların etik-estetik dünyagörüşü, əxlaqı, ritual və etiqadlarını sistem halında ifadə edir. Tədqiqatlarda erkən estetik düşüncəni və məişət əxlaqi detallarını əks etdirmək baxımından mövsüm mərasimi nəğmələri iki şəkildə nəzəri cəlb edir: ayrı-ayrı təbiət hadisələri və

etiqadlarla bağlı yaranan nəğmələr və ilin müəyyən fəsilələrində xalqın birgə əməyini yekunlaşdırən nəğmələr. Ayrı-ayrı təbiət hadisələri və etiqadlarla bağlı yaranan nəğmələrə yağışın yağması, günəşin çıxması, küləyin əsməsi, göyün guruldması, eləcə də oda, suya, küləyə və torpağa inamla bağlı yaranan nəğmələr daxil edilir. Belə nümunələrin birində, məsələn, Günəşə etiqadla bağlı aşağıdakı mətndə antropomorfik görüşlərin izləri diqqəti cəlb edir:

*Gün çıx, gün çıx,
Kəhər atı min, çıx,
Oğlum qayadan uçdu,
Qızım təndirə düşdü.
Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür, çıx.
Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə...*

Yellə, küləklə əlaqədar yaranan nəğmələrdə isə küləyin çağırış motivi əsas yer tutur:

*A yel baba, yel baba,
Qurban sənə, gəl, baba,*

*Taxılıımız yerdə qaldı,
Yaxamız əldə qaldı.
A yel baba, yel baba,
Qurban sənə, gəl, baba....*

İkinci bölgədə ilin müəyyən fəsilələrində xalqın birgə əməyini yekunlaşdırən nəğmələr yer almışdır ki, onlar əmək mövsümlərinin başlanması və ya məhsulun yığılması ilə bağlı yaranan nəğmələri əhatə edir. Mənbələrə görə, erkən dövrlərdən türk tayfaları içərisində əsasən ilin iki mövsümü, yazın gəlişi, yeni əmək mövsümünün başlanması və payızda məhsulun yığılıb başa çatması ilə bağlı mərasimlər, bayramlar keçirilirdi. Bu bayramlar xalq arasında xüsusi təntənə ilə qeyd olunurdu. Ən önəmli isə odur ki, bu bayramların keçirilməsi ilə paylaşmaq düşüncəsi - imkansızlara kömək etmək, onlara pay vermək, bayram günü hər kəsin evində süfrə açılması amalı ilə əlaqədar idi.

Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın nadir qaynaqlarından olan "Dədə Qorqud" oğuznamələrində bəzi mərasimlərin izlərini müəyyən

Mövsüm mərasimləri

etmək olar. Məsələn, "Dirsə xan oğlu Buğac" boyunda belə bir süjetə rast gəlmək olur ki, "hər il bir yazda, bir də payızda buğa ilə buğranı savaşıdırılar. Bayandır xan Qalın Oğuz bəylərilə tamaşaya baxır, əylənirdi" ("Kitabi- Dədə Qorqud", 1988:36). Hesab edirik ki, bu, türk xalq-

ları arasında payızda və yazda keçirilən mövsüm mərasimi, yaxud meydan tamaşası ilə bağlı kiçik bir nümunə kimi diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan ərazisində zərdüştiliklə bağlı keçirilən bayramlar arasında Mehrikan bayramı xüsusi qeyd olunmalıdır.

Erkən düşüncədə yeni əmək mövsümünün başlanması ilə bağlı mərasim və nəğmələr arasında "Şum mərasimi", "Saya mərasimi" və onları bəzəyən nəğmələr diqqəti daha çox cəlb edir. "Novruzqabağı nəğmələr" adı ilə tanınan həmin nəğmələr də üç yerə ayrılır - "Çillə nəğmələri", "İlaxır çərşənbə nəğmələri" və "Bayram məişəti nəğmələri".

Xalq yaradıcılığında mərasim poeziyasında arxaik əmək nəğmələrinin də böyük təsiri olmuşdur ki, bunlara həm cüt nəğmələri, həm də holavar deyilir.

Xalq yaradıcılığında ən qədim mərasimlərdən biri də qoyunçuluqla bağlı icra olunan sayaçı mərasimidir. Bu mərasim qoyunların quzuladığı vaxtda keçirilirdi.

*Bu saya kimdən qaldı?
Adəm atadan qaldı.
Adəm ata gələndə
Musa çoban olanda
Qızıl öküz duranda
Qızıl buğda bitəndə
Dünya bünyad tapanda...*

Xalqın yaddaşında "Saya yaradan, soy qurandır", "Saya qurbanı pirdə olar" "Saya yandıran çıraq öləzimiz", "Sayanın varı davar, dağın varı qar", "Gözü tox olan sayanın davarı da çox olar", "Sayanın oxu, qurdun xofu yaman olar", "Saya sözdən, qurd gözdən tanınar", "Saya mərd olar, dərd olmaz" və sair hikmətamiz fikirlər bu gün də yaşamaqdadır. M.Arifə görə "hər il təxminən yaza əlli gün qalmış qoyunlar quzulamağa başladığı zaman çoban paltarı geymiş adamlar kəndbəkənd gəzib "Sayaçı" mərasimi icra edirlər". Y.V.Çəmənşeminli 1921-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" adlı kitabında yazmışdır ki, "Sayaçı sözləri tərəkəmə xalqı arasında heyvanlara aid nəğmələrdir ki, toplanıb tədqiq olunmayıb".

Azərbaycan mövsüm mərasimləri arasında "Xıdır", "Xıdır Nəbi" və ya "Xıdır İlyas", yaxud "Yazağzı Xızır bayramı", yaxud "Qışyarısı" mərasimlərinin də özünəməxsus yeri vardır. "Bəzi qaynaqlar bu el şənliyini Xıdırəlləz, Xızırğünü, Ruzi Xızır və Xıdırzında da adlandırırlar". Bu mərasim mifik təsəvvürlərdə yazı qarşılıqla, yaşlılıq ar-

zusu ilə yanaşı, həm də Xızırın simasında insanlara bolluq, bərəkət və firavanlığın bəxş olunması kimi əks olunmuşdur. Bu mövsüm mərasiminin mənşəyi haqqında Orta əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş səyahələr müəyyən məlumatlar vermiş və öz səyahətnamələrinə daxil etmişlər. Hələ XIII əsrdə Azərbaycana gəlmiş italyan səyyahı Marko Polo bu bayramın fevralın əvvəllərində "Bəyaz" adı altında xalq arasında qeyd olunduğunu bildirmişdir. Daha sonra XVIII yüzillikdə Şamaxıya gələn alman səyyahı Adam Oleari bu bayramı geniş təsvir etmişdir. Bu qədim mərasim Anadolu türkləri arasında mayın əvvəllərində, təqribən 5-6 may tarixində keçirilməkdədir.

Türksöylü xalqlar sanki soyuq qış günlərinə qarşı yazın gəlişini sürətləndirmək məqsədilə mifoloji düşüncədən qaynaqlanan silsilə ayin-mərasimləri yaratmış, onları milli mifoloji təfəkkürə uyğun olaraq icra etmiş və gələcək nəsillərə ötürmüşdür.

Ülkər NƏBİYEVA,
Bakı Dövlət Universitetinin
professoru, filologiya üzrə
elmlər doktoru